УДК 330.15:504.062:553.8

В. А. Голян,
д. е. н., професор, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу проблем економіки земельних і лісових ресурсів, Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", м. Київ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ: СИНДРОМ БУРШТИНОВОЇ ЛИХОМАНКИ

V. Golyan,
Doctor of Science (Econ.), Professor, Deputy Director for scientific work, Head of the Department Economic Issues of Land and Forest Resources, Public Institution "Institute of Environmental Economics and Sustainable Development National Academy of Sciences of Ukraine"

SOCIAL AND ECONOMIC DETERMINANTS OF NATURE MANAGEMENT: THE AMBER RUSH

Встановлено, що темпи, масштаби та способи господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу сьогодні значною мірою визначаються соціально-економічними детермінантами — рівнем доходів населення, яке проживає в місцях концентрації природних ресурсів, рівнем його зайнятості, виробничо-господарською діяльністю суб'єктів природно-ресурсного підприємництва, в першу чергу, гірничо-видобувних, сільськогосподарських та лісогосподарських підприємств, суб'єктів рекреаційного підприємництва.

Доведено, що причиною марнотратного та розбалансованого природокористування на сільських депресивних територіях є бідність місцевого населення та відсутність цілеспрямованої політики держави та територіальних громад у напрямі диверсифікації сільської економіки. Обгрунтовано, що інституціональним підгрунтям, яке активізувало деструктивну дію соціально-економічних чинників на масштаби та пропорції залучення природних ресурсів у відтворювальний процес, стала побудова в Україні компрадорсько-олігархічної моделі економіки, яка передбачає перерозподіл природно-ресурсної ренти переважно в інтересах великого капіталу через майже безоплатне використання ним значних обсягів природних благ, в першу чергу, корисних копалин.

Встановлено, що однією з детермінант природо-руйнівної та еколого-деструктивної діяльності є низький рівень доходів штатних працівників сільського, лісового та рибного господарства за період з 2002 по 2015 роки, що не закладає необхідних стимулів для ощадливого та невиснажливого використання природно-ресурсного потенціалу. Виявлено соціально-економічні детермінанти природокористування в областях Поліського економічного району, де в останні роки спостерігається бурштинова лихоманка, що негативним чином впливає на стійкість лісових ландшафтів і тим самим підриває ресурсний потенціал соціально-економічного піднесення в майбутньому та зменшує асиміляційну місткість територій.

Встановлено, що бурштинова лихоманка зумовлена в основному стагнацією базової ланки господарства поліських адміністративних районів — сільського господарства, де рівень оплати праці нижчий середнього рівня по Україні в цілому, має місце скорочення чисельності найманих працівників сільськогосподарських підприємств, зменшуються обсяги валової продукції. Доведено, що модель регулювання природокористування, яка сформувалася в 90-х роках минулого століття, не дає можливості використати усі наявні економічні механізми для попередження проявів нелегального видобутку бурштину. Для подолання синдрому бурштинової лихоманки необхідно впроваджувати інститут державно-приватного партнерства через передачу земель лісогосподарського призначення у тимчасове користування операторам видобутку бурштину та ввести плату за спеціальне користування надрами, оскільки бурштин — це корисна копалина.

It has been determined that the speed, scopes and methods of natural-resources potential development are to a great extent stipulated by social and economic determinants: the income level of population living in places with high density of natural resources, the level of its employment, production and commercial operations of natural and resources business entities, namely mining, agricultural and forestry enterprises and recreational businesses.

It has been proven that the reason for wasteful and imbalanced nature management in rural depressed territories is a poverty of local population and the lack of deliberate policy of the state and local communities aimed at diversification of rural economy. It has been substantiated that the institutional grounding that intensified the destructive influence of social and economic factors upon the scales and proportions of involvement of natural resources into the reproductive process was the establishment of comprador-oligarchik model of economy in Ukraine that provides the redistribution of natural and resource rent mostly in behalf of great capital through nearly free-of-charge using of considerable amounts of natural resources, namely subsoil assets.

It has been proven that one of the determinants of nature-damaging and ecology-destructing is a low level of income of regular employees of rural, forestry and fishing industries during the period from 2002 to 2015, which doesn't stipulate saving and non-exhausting usage of nature and resource potential. The social and economic determinants of nature management in Polissya economic region have been determined. There has been the amber rush during the recent years, that negatively affects the firmness of forest landscapes and, subsequently, undermines the resource potential of social and economic growth in the future and reduces assimilative capacity of territories.

It has been determined that the amber rush is stipulated by the stagnation of the main chain of economy of Polissya administrative regions — rural economy, where the salary level is below the average in Ukraine in general and due to cutting down on the number of employees of rural enterprises and decrease of gross output volume. It has been proven that the model of nature management formed in the 90th of the recent century does not allow using all available economic mechanisms to prevent the illegal extraction of amber. To overcome the amber rush syndrome, it is necessary to implement the institute of public-private partnership through letting the forestry lands on lease for amber extraction operators and introducing a fee for special subsurface use, since amber is a mineral resource.

Ключові слова: природокористування, соціально-економічні детермінанти, сільське населення, природні ресурси, бурштин, територіальні громади, державно-приватне партнерство.

Key words: nature management, social and economic determinants, rural population, natural resources, amber, territorial communities, public-private partnership.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Природні ресурси для розвитку України мають доленосне значення і вистають основною ресурсною складовою соціально-економічного піднесення, оскільки інноваційна складова за роки незалежності так і не спрацювала через відсутність впровадження необхідних інструментів макроекономічного регулювання. Більше того, природні ресурси, в першу чергу мінерально-сировинні, були віддані вітчизняним олігархам, які з'явилися у зв'язку з несправедливим і незаконним перерозподілом державних активів. На сьогодні великий капітал продовжує виснажувати природне багатство, яке у своїй більшості належить українському народу, і отримувати надприбутки внаслідок присвоєння природно-ресурсної ренти.

Початок ринкових перетворень в Україні не супроводжувався формуванням сучасного інституціонального середовища володіння і користування природними ресурсами, що призвело до відчуження природних багатств в їх власника (українського народу) та передачі корпоративним структурам, які стали фундаментом формування компрадорсько-олігархічної моделі національної економіки. Більше того, спеціальне використання природних ресурсів супроводжувалося і супроводжується встановленням низького рівня нормативів плати, що забезпечує перерозподіл природно-ресурсної ренти на користь українських олігархів, а не населення.

Тривалий час великий бізнес мав значні податкові преференції, що давало можливість отримувати надприбутки і не стимулювало впровадження інноваційних технологій, які забезпечують економію природної сировини і її повторне використання. Йдеться про суб'єктів паливно-енергетичного, гірничо-металургійного (великі фінансово-промислові групи) та аграрного бізнесу (інтегровані підприємницькі об'єднання холдингового типу).

При цьому основним ареалом розміщення переважної більшості природних ресурсів є сільські території, де природні блага виступають для місцевого населення основним чинником отримання доходів та звичайного відтворення. Відсутність достатньої кількості робочих місць і неможливість на прийнятному рівні утримувати власні родини штовхають активне населення сільських територій використовувати місцевий природно-ресурсний потенціал задля збільшення доходів і покращення власного благополуччя. На жаль, використання природних ресурсів не завжди кореспондується з правовими нормами раціонального природокористування, що негативним чином впливає на розширене відтворення переважної більшості складових природно-ресурсного потенціалу і призводить до загострення екологічних проблем. Квінтесенцією таких перегинів у природокористуванні є бурштинова лихоманка, яка охопила значні території Поліського економічного району (Волинська, Рівненська та Житомирська області).

Тобто темпи, масштаби та методи природокористування сьогодні визначаються соціально-економічними детермінантами (рівень доходів мешканців територій, які виступають ареалом розміщення природних ресурсів, наявність достатньої кількості робочих місць в

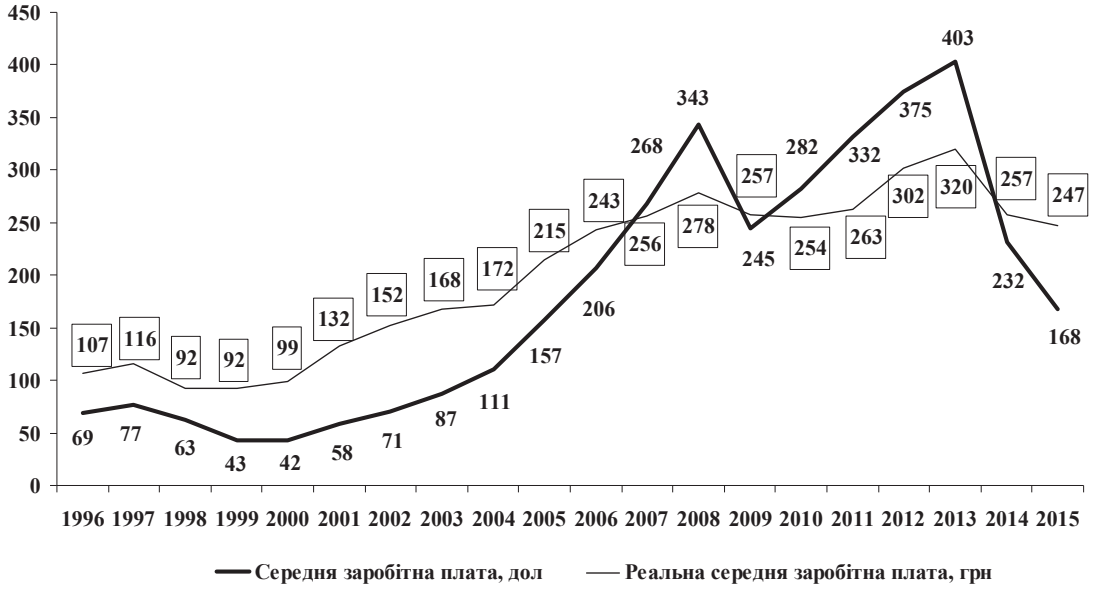

Рис. 1. Динаміка номінальної та реальної середньої заробітної плати в Україні

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

зонах концентрації природно-ресурсного потенціалу, етика підприємницьких структур та домогосподарств, які працюють у природно-ресурсному секторі), що має виступити передумовою для формування такого інституціонального середовища господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, яке упереджуватиме марнотратне та розбалансоване використання природних ресурсів і стимулюватиме нарощення природного капіталу як ресурсного базису соціально-економічного піднесення, в першу чергу, сільських територій.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

У пострадянський період української державності розгляду соціально-економічних проблем раціонального природокористування приділялася значна увага у працях вітчизняних вчених. Особливий наголос на деструктивних наслідках для природно-ресурсного потенціалу, пов'язаних з погіршенням соціально-економічного становища мешканців сільської місцевості, робиться в працях видатного українського вченого Сергія Івановича Дорогунцова та його однодумців [7—9]. Автор також у своїх публікаціях зосереджував увагу на соціальних та економічних детермінантах раціонального природокористування, в першу чергу, на сільських територіях, де природні ресурси виступають основним чинником соціально-економічного піднесення [4; 5]. Ця проблематика отримала додаткову актуальність у зв'язку з задекларованим пріоритетами децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування [1; 6], що підвищило вагомість природно-ресурсних активів у забезпеченні господарської та фінансової самодостатності територіальних громад.

МЕТА СТАТТІ

Метою публікації є виявлення соціально-економічних детермінант природокористування, дія яких призводить до розбалансованого використання природно-ресурсного потенціалу, встановлення взаємозв'язку між рівнем благополуччя сільського населення та масштабами виснаження місцевих природних благ, обгрунтування напрямів усунення синдрому бурштинової лихоманки через інституціоналізацію сучасних форм використання надр для видобутку корисних копалин.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Відновлення незалежності України у 1991 році збіглося з глибокою системною економічною кризою, яка розпочалася ще в рамках існування радянської імперії. Перші роки незалежності характеризувалися протіканням гіперінфляційних процесів, що призвело до зубожіння переважної більшості населення та знецінення грошових заощаджень пересічних українців. Все це збіглося з масовим безробіттям внаслідок стагнації більшості секторів національної економіки.

За період з 1996 по 2000 рік у динаміці середньої заробітної плати в цілому спостерігалася низхідна тенденція. Якщо у 1996 році вона становила 69 дол., то у 2000 році вона знизилася до рівня 42 дол. (рис. 1). Причиною такого зменшення стала девальвація національної грошової одиниці, яка відбулась найбільш інтенсивно у 1998 році (наслідки російського "чорного" вівторка).

У динаміці реальної середньої заробітної плати — обсягів товарів і послуг, які можна придбати за номінальну заробітну плату за існуючого рівня цін і податків (реальна середня заробітна плата визначалася шляхом ділення номінальної середньої заробітної плати на індекс цін виробників) за аналогічний період не спостерігалось низхідного тренду, оскільки 2000 рік став першим роком макроекономічної стабілізації у зв'язку з послідовними діями уряду Валерія Пустовойтенка (1997—1999), якому вдалося сформувати прийнятне інституціональне підгрунтя для поглиблення соціально-орієнтованих ринкових реформ, та результативними антикризовими заходами енергетичного блоку діючого на той час уряду (віце-прем'єр з питань розвитку паливно-енергетичного комплексу Юлія Тимошенко) щодо усунення рецидивів бартерних угод та взаємозаліків на ринку енергетичних ресурсів.

Починаючи з 2000 року і завершуючи 2008 роком, у динаміці як середньої заробітної плати в доларовому еквіваленті, так і в динаміці реальної середньої заробітної плати спостерігалась висхідна тенденція (особливо інтенсивно зростала номінальна середня заробітна плата), що сприяло підвищенню платоспроможного попиту населення і відповідним чином збільшувало внутрішнє споживання. У 2009 році порівняно з 2008 роком відбулося суттєве зменшення величини середньої заробітної плати (на 98 дол.) та реальної середньої заробітної плати (на 21 грн.).

За період з 2010 по 2013 рік вказані показники знову почали зростати у зв'язку із зменшенням бази порівняння та поступовою адаптацією окремих секторів національного господарства до вимог посткризового

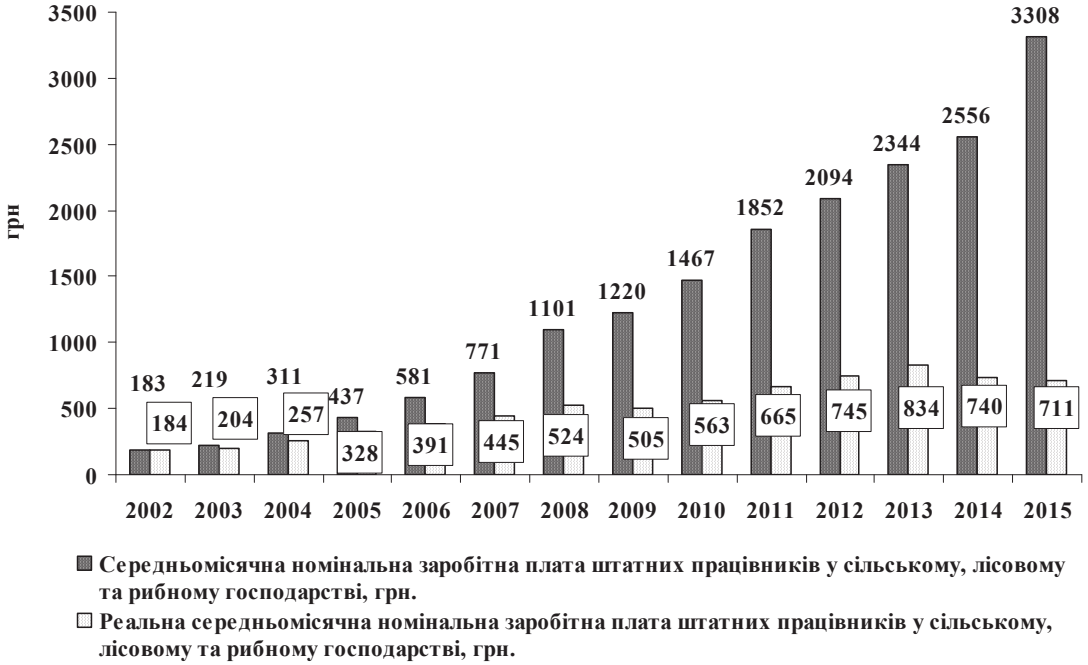

Рис. 2. Середньомісячна номінальна та реальна заробітна плата штатних працівників у сільському, лісовому та рибному господарстві

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

глобального простору. Обвальне падіння середньої заробітної плати та реальної середньої заробітної плати розпочалося у 2014 році порівняно з 2013 роком і було зумовлено політичною нестабільністю в країні та загостренням екзогенних ризиків, в першу чергу агресією Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, також анексією Криму. Якщо у 2013 році середня заробітна плата становила 403 дол., то у 2015 році вона склала всього-на-всього 168 дол.; реальна середня заробітна плата складала у 2013 році 320 грн., а у 2015 — 247 грн.

Чому ж відбувається зменшення номінальної та реальної величини заробітної плати українських громадян? Країна за цим показником все більше наближається до середини 90-х років — дна економічної кризи. Зменшення доходів пересічних українців супроводжується підвищенням рівня безробіття та погіршенням купівельної спроможності більшості громадян, оскільки вони змушені, особливо в останні періоди, майже сімдесят відсотків доходів спрямовувати на оплату комунальних послуг.

Це, в першу чергу, пов'язано з тим, що вищий політичний істеблішмент на початку і особливо в кінці 90-х років не сформував дієвого антикризового інструментарію для упередження надмірного погіршення добробуту українських громадян. У 1999—2000 роках було сформовано інституціональне підгрунтя для побудови в Україні компрадорсько-олігархічної моделі економіки, яка була зорієнтована на задоволення інтересів представників великого капіталу, який сформувався на основі безконтрольного перерозподілу найбільш ліквідних об'єктів промислового виробництва та об'єктів виробничої інфраструктури, а також майже безоплатного використання природних ресурсів, особливо мінерально-сировинних.

Дешеві природні ресурси забезпечили для вертикально інтегрованих підприємницьких об'єднань критично необхідний рівень конкурентоспроможності на світових ринках природної сировини та продуктів її первинної переробки, навіть незважаючи на високий рівень матеріало- та енергомісткості виробництва більшості видів продукції. В першу чергу, це стосується підприємств гірничо-металургійного комплексу та хімічної промисловості, які стали локомотивами макроекономічної стабілізації 2000 року. Більше того, для цього були сприятливі екзогенні чинники, зумовлені загальним зростанням світової економіки у другій половині 90-х років, в першу чергу економіки США — авангарду передового капіталістичного світу.

З одного боку, сприятлива кон'юнктура світових ринків метало- та хімічної продукції дала можливість покращити ситуацію з поточним рахунком платіжного балансу та забезпечити фінансову стабільність в країні, але з іншого — не стимулювала державні інститути та приватний бізнес до масового впровадження проектів інноваційно-технологічної модернізації основного капіталу системоутворюючих галузей.

Відносна стабілізація економіки у період з 2000 по 2007 рік давала можливості нарощувати обсяги капіталовкладень в оновлення техніко-технологічної бази матеріального виробництва і поступово переходити на вищий технологічний рівень відтворення національного продукту, що й зробили інші "продвинуті" країни і закріпилися на світових ринках і не втратили власні традиційні ніші, а навпаки їх розширили.

За таких умов українським експортерам з кожним роком стає все важче і важче втримуватися на глобальних ринках засобів виробництва та споживчих товарів, що вже зараз знаходить свій прояв у збільшенні негативного сальдо платіжного балансу.

Але основним індикатором, який свідчить про стратегічні промахи в економічній політиці держави, є зменшення рівня як номінальної, так і реальної заробітної плати українських громадян, що чітко викристалізувалося у 2013 та 2014 роках. Економічна ситуація 2015 та першого кварталу 2016 років показує: сприятливих передумов для зростання реальної заробітної плати немає, що знижує й так незадовільний платоспроможний попит переважної більшості українських громадян і в підсумку негативним чином відобразиться на обсягах реалізації продукції вітчизняного виробництва і запустить маховик нової фази стагнації національної економіки [2]. Масове зубожіння змушує населення, особливо сільське, шукати резерви для отримання додаткових доходів за рахунок не завжди санкціонованого та раціонального використання природно-ресурсного потенціалу.

У структурі національної економіки є сектори, функціонування яких базується на використанні природних ресурсів та природних умов і пов'язане з при-

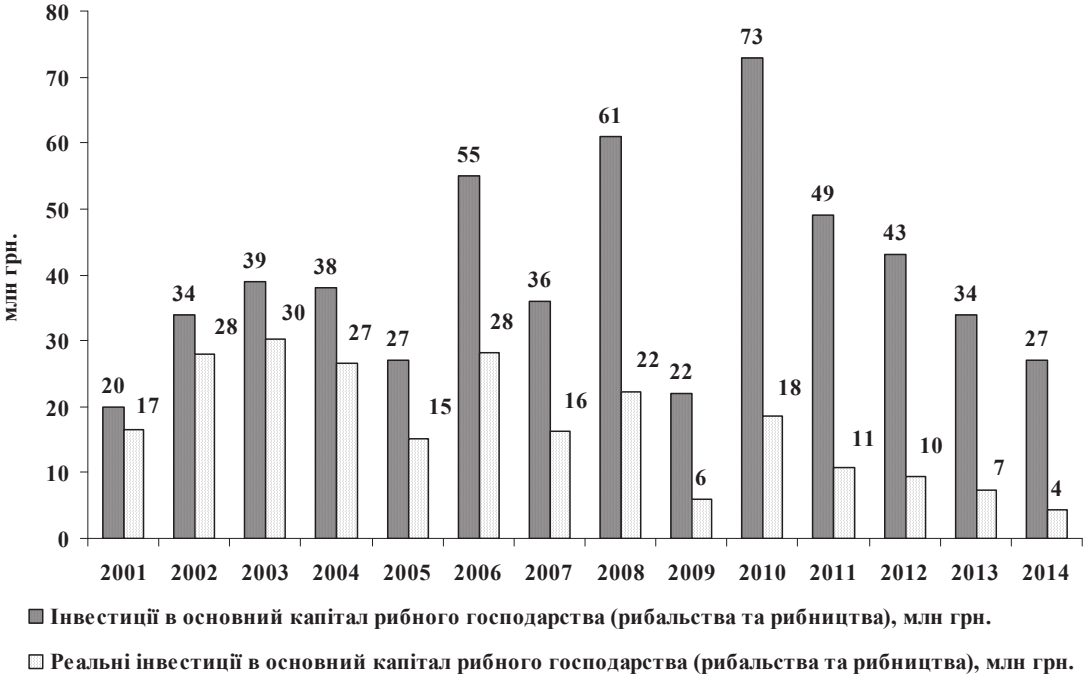

Рис. 3. Інвестиції (номінальні та реальні) в основний капітал рибного господарства

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

своєнням та перерозподілом природно-ресурсної ренти, яка виникає під впливом природних чинників та у зв'язку з неоднаковими умовами господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу. Такими секторами є сільське, лісове та рибне господарство.

У відповідності до європейської практики ведення статистичної звітності ці сектори розглядаються як єдине ціле. Це значною мірою відповідає також принципам інтегрованого управління природними ресурсами. В умовах української дійсності діяльність суб'єктів сільського, лісового та рибного господарства відзначається комплексом відмінних рис, пов'язаних з формами та правами власності на конкретні природні та природно-господарські активи.

У сільському господарстві домінуючою є приватна форма власності на основний засіб виробництва — землю, тому приватний сектор тут відіграє вирішальну роль. У лісовому господарстві внаслідок збереження державної форми власності на лісові та лісогосподарські активи превалюють над суб'єктами інших форм власності державні лісогосподарські підприємства. У рибному господарстві поряд з державним сегментом в останні роки зміцнив позиції і приватний, який значною мірою функціонує на основі прав тимчасового користування водними об'єктами. Для перерахованих секторів однією з найбільш актуальних проблем є зростання рівня мотивації працівників через підвищення номінальної та реальної заробітної плати.

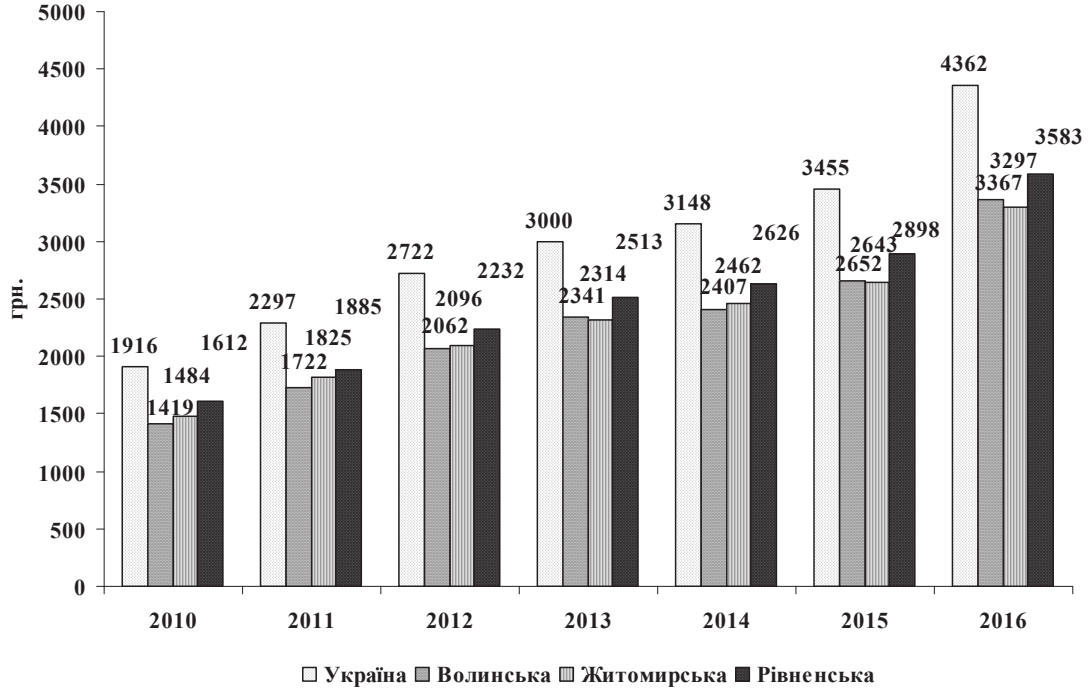

Рис. 4. Середня заробітна плата у Волинській, Житомирській та Рівненській областях та в цілому по Україні

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

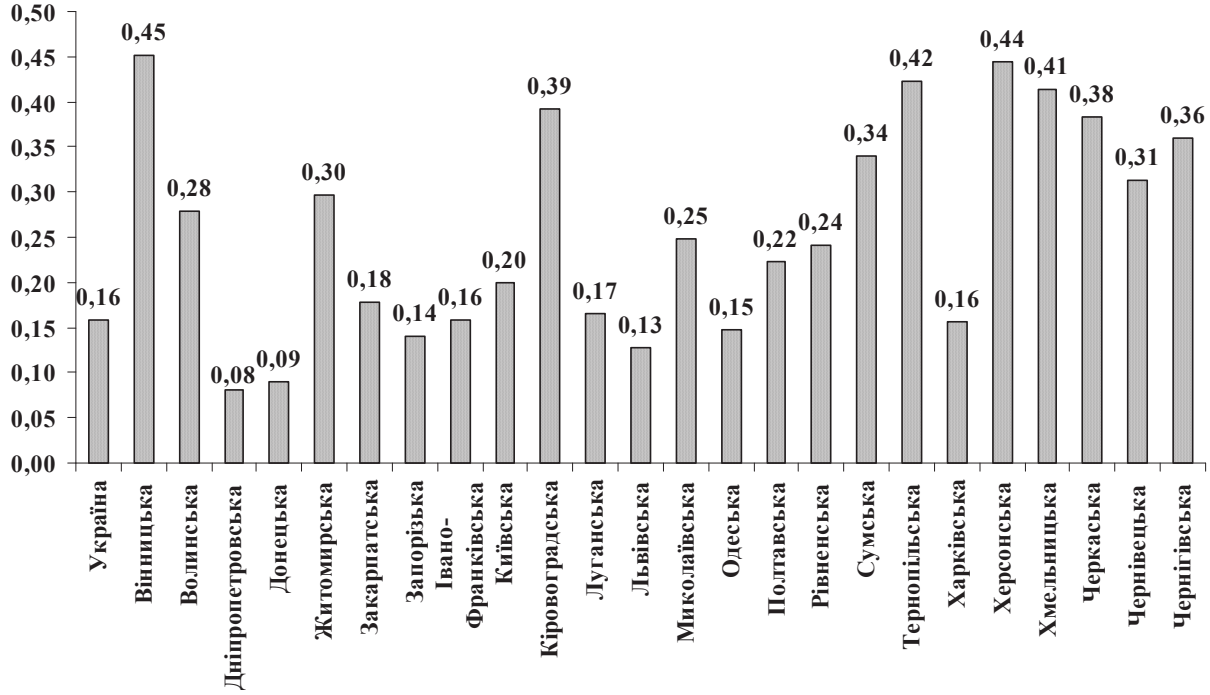

Рис. 5. Частка валової доданої вартості сільського господарства у валовому регіональному продукті (ВРП) за регіонами у 2014 році

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

За період з 2002 по 2015 рік у динаміці середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників у сільському, лісовому та рибному господарстві чітко простежується висхідна тенденція (рис. 2), яка зумовлена девальвацією національної грошової одиниці, що супроводжувалося індексацією мінімальної заробітної плати і відповідним чином відобразилося на величині середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників сільського, лісового та рибного господарства.

Якщо у 2002 році середньомісячна номінальна заробітна плата в перерахованих природно-ресурсних секторах становила 183 грн., у 2004 — 311 грн., у 2008 — 1101 грн., та у 2015 — 3308 грн. Таким чином, у 2015 році середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників сільського, лісового та рибного господарства порівняно з 2002 роком збільшилася більш як у 18 разів. Незважаючи на таке значне збільшення номінальної величини заробітної плати, в динаміці реальної заробітної плати не спостерігається такого інтенсивного зростання (реальна заробітна плата розраховувалася шляхом ділення номінальної заробітної плати на індекс споживчих цін). Більше того, в окремі часові інтервали періоду, який аналізується, спостерігалося зниження реальних доходів штатних працівників сільського, лісового та рибного господарства.

Це чітко простежується у 2009 році — перший рік після світової фінансової кризи, — коли механічне збільшення мінімальної заробітної плати не компенсувало девальваційного витка національної грошової одиниці. Також низхідний тренд у динаміці реальної заробітної плати почав чітко простежуватися у 2013—2015 роках і був зумовлений дестабілізацією політичної ситуації в країні та загостренням екзогенних ризиків (якщо у 2013 році середньомісячна реальна заробітна плата штатних працівників сільського, лісового та рибного господарства становила 834 грн., то у 2015 році вона знизилася до 711 грн.).

Порівняно з іншими секторами національного господарства у сільському, лісовому та рибному господарстві рівень оплати праці штатних працівників є значно нижчим, що зумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, які потребують додаткового висвітлення. Більшість проблем підвищення результативності оплати праці штатних працівників у природно-ресурсних секторах лежать в інституціональній площині і пов'язана з відсутністю ефективного регуляторного механізму.

Зокрема протягом останніх двадцяти років у сільському господарстві сформувався корпоративний сектор (сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм та інтегровані підприємницькі агропромислові об'єднання), а також сектор домашніх господарств. Останній по окремих номенклатурних позиціях виробництва сільськогосподарської продукції випереджає корпоративний сектор.

"Ножиці цін" між промисловою та сільськогосподарською продукцією й надалі є присутніми в практиці господарювання, оскільки на аграрних ринках домінує посередник, що закуповує сільськогосподарську сировину за заниженими цінами, максимальною мірою присвоює ренту і частково квазіренту, що призводить до завищених цін на сільськогосподарську продукцію для кінцевого споживача. За таких умов безпосередній виробник сільськогосподарської продукції, як правило, господарства населення, не отримує належної винагороди за працю, затрачену для виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції.

Більше того, переважна більшість одноосібників змушені продавати сільськогосподарську продукцію в період збору урожаю, коли пропозиція є максимальною і відповідно рівень цін є найнижчим. Це зумовлено відсутністю розгалуженої мережі овочесховищ, наявність останніх давала б можливість дотримувати вироблену продукцію до того періоду, коли на ринку встановиться обгрунтований рівень цін і розмір виручки одноосібників суттєво збільшиться. Така мережа овочесховищ у переважній більшості сільських населених пунктів не сформована у зв'язку з відсутністю надійних джерел інвестиційного забезпечення.

Поштовх формуванню інфраструктури зберігання сільськогосподарської продукції могла б дати збутово-обслуговуюча кооперація, яка, на жаль, не отримала належного інституціонального та фінансового супроводження зі сторони держави. Все це відповідним чином відображається на рівні доходів одноосібників та за-

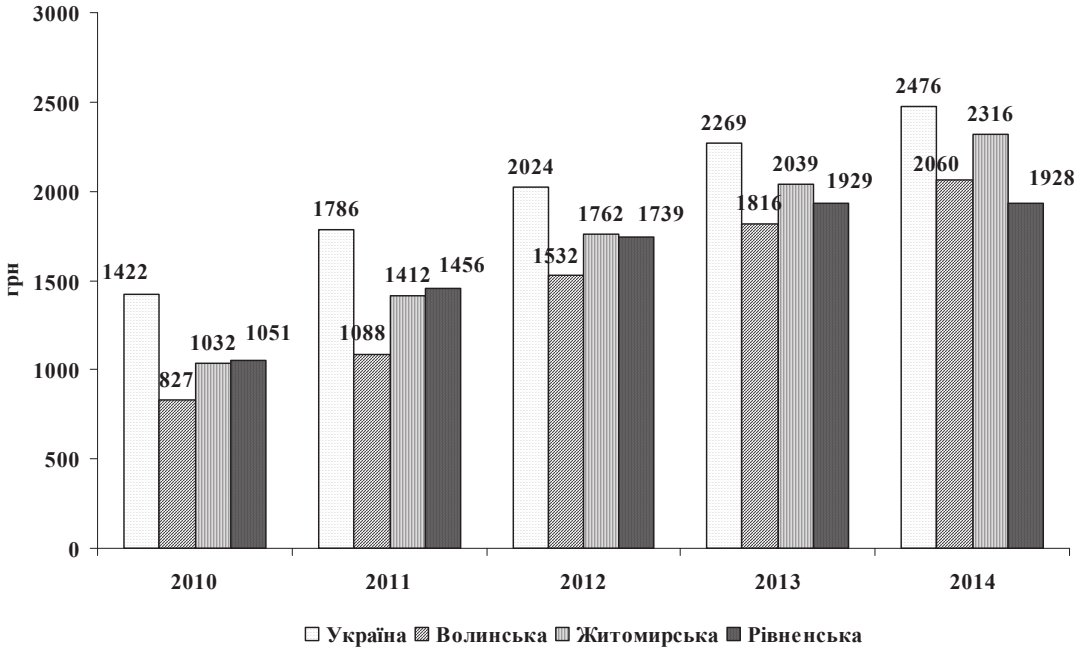

Рис. 6. Середня заробітна плата у сільському господарстві України в цілому та у Волинській, Житомирській та Рівненській областях

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

робітній платі працівників сільськогосподарських підприємств. У сільськогосподарських підприємствах, які входять до вертикально та горизонтально інтегрованих підприємницьких об'єднань, кількість зайнятих є порівняно низькою у зв'язку з високим рівнем механізації та автоматизації виробництва.

У лісовому господарстві ситуація дещо краща, оскільки тут не відбулося тих руйнівних процесів, які мали місце в агропромисловому комплексі на початку 90-х років, і збереглася мережа державних лісогосподарських підприємств, які отримали статус постійних лісокористувачів. Також у лісовому господарстві поступово сформувався приватний сектор, який для сільських населених пунктів Карпатського та Поліського економічних районів відіграє роль базового чинника соціально-економічного піднесення та виступає джерелом отримання доходів. Державні лісогосподарські підприємства та їх підрозділи (лісництва) у переважній більшості функціонують ефективно у зв'язку з високим рівнем затребуваності лісової продукції в різних сегментах національної економіки. Тому в цілому рівень заробітної плати працівників у лісовому господарстві є вищим, ніж у сільському господарстві.

У рибному господарстві ситуація з реальною заробітною платою також бажає кращого. Значною мірою це зумовлено тим, що не використовується весь потенціал розширеного відтворення індустрії рибного господарства через обмеженість інвестиційних вливань (рис. 3). Починаючи з 2010 року і завершуючи 2014 роком, динаміка і номінальних, і реальних інвестицій в основний капітал рибного господарства мала чітко виражену низхідну тенденцію. При цьому інституціональні передумо-

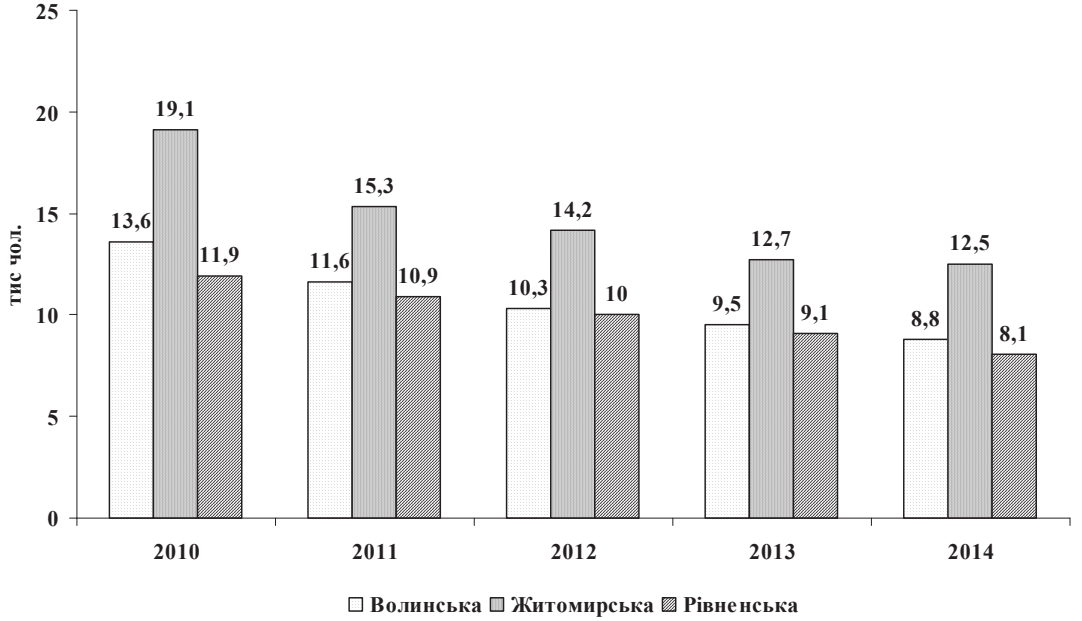

Рис. 7. Чисельність найманих працівників сільськогосподарських підприємств у Волинській, Житомирській та Рівненській областях

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

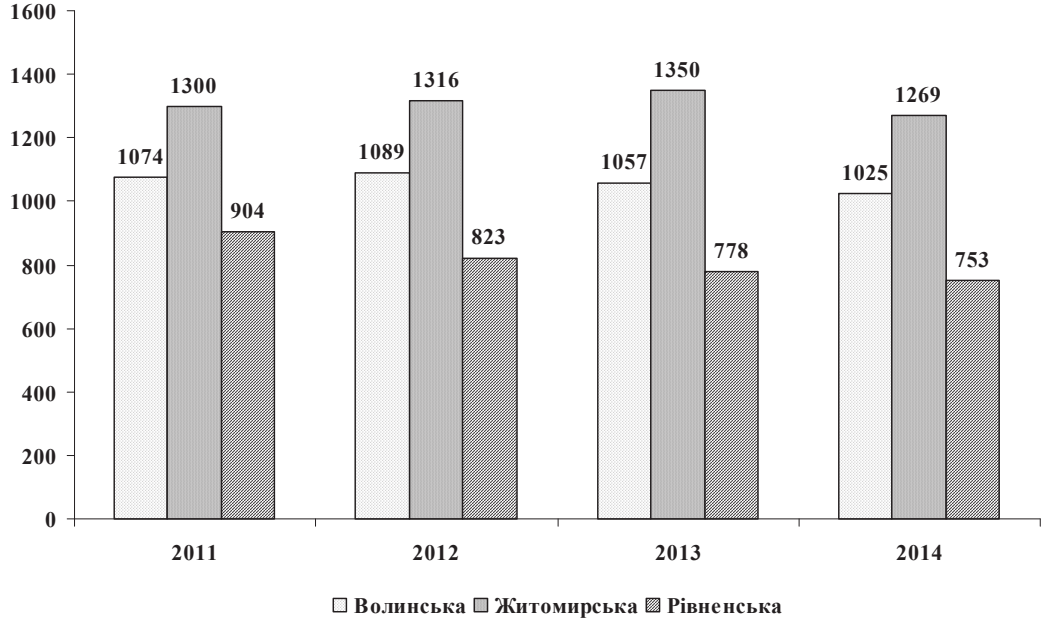

Рис. 8. Кількість діючих сільськогосподарських підприємств у Волинській, Житомирській та Рівненській областях

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

ви для пожвавлення інвестиційної діяльності вже сформувалися, оскільки значна кількість ставків перебуває в оренді, що створює необхідне підгрунтя для реалізації приватної ініціативи.

Резервами підвищення середньомісячної реальної заробітної плати в перерахованих секторах є наступні: у сільському господарстві — створення рівних умов функціонування на аграрному ринку для різних суб'єктів аграрного підприємництва, що дасть можливість суб'єктам малого та середнього бізнесу продавати сільськогосподарську продукцію за реально діючими ринковими цінами і суттєво збільшувати обсяг виручки і відповідно нарощувати можливості підвищення рівня оплати праці штатних працівників; у лісовому господарстві — розширення інституціонального коридору діяльності державних лісогосподарських підприємств на ринку позикового капіталу, що сприятиме суттєвому збільшенню обсягів капітальних і частково портфельних інвестицій і дозволить модернізувати виробничо-технічну базу заготівлі та переробки деревини і недеревної сировини; у рибному господарстві — формування комплексних диверсифікованих суб'єктів природно-ресурсного підприємництва, одним з видів діяльності яких має бути рибальство [3]. Зростання рівня оплати праці зайнятих у сільському, лісовому та рибному господарстві закладе додаткові стимули для збереження та примноження природно-ресурсного потенціалу як базису соціально-економічного піднесення в цілому та важливої детермінанти сільського розвитку.

Соціально-економічний розвиток поліських адміністративних районів значною мірою пов'язаний з ефективним використанням місцевого природно-ресурсного потенціалу, який виступає сировинною базою розвитку сільськогосподарського виробництва, лісогосподарського, рекреаційного та водогосподарського підприємництва. Значні резерви для прискорення соціально-економічного піднесення сільських депресивних територій пов'язані з налагодженням видобутку бурштину.

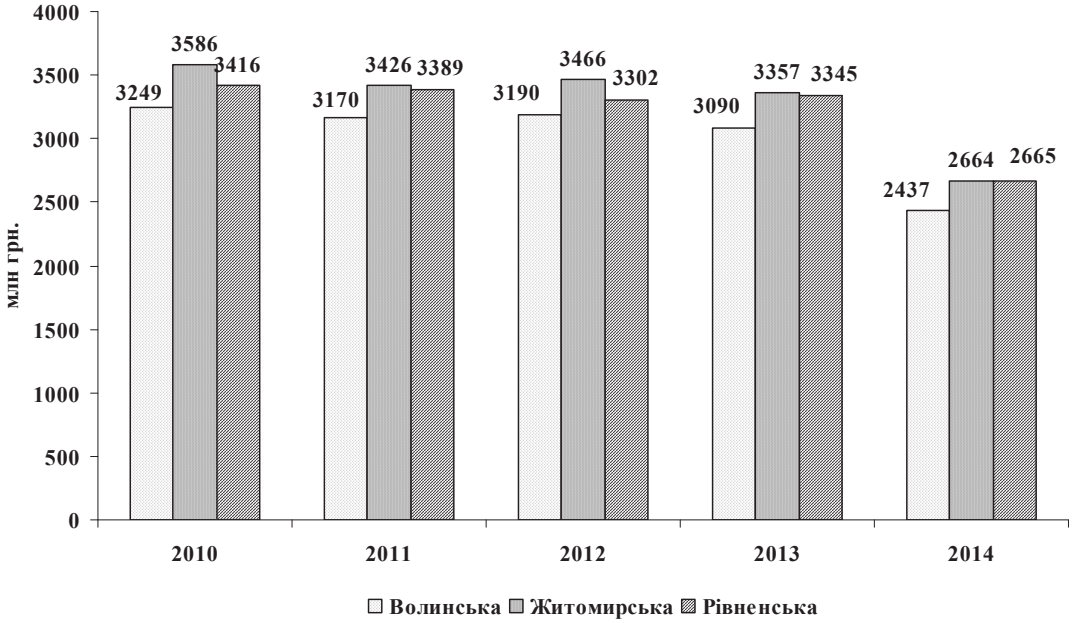

Рис. 9. Валова продукція сільського господарства в господарствах населення, у цінах 2010 року

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

В останні два роки у ряді областей України активізувалася діяльність, пов'язана з незаконним видобутком бурштину. Для його видобутку використовується дешева робоча сила, як правило з мешканців навколишніх поліських сіл, які доведені до зубожіння і не мають можливості отримувати критично необхідний рівень доходів для задоволення потреб власних сімей. Основна галузь, де традиційно була зайнята переважна більшість місцевого населення — аграрний сектор — так і не відновилася від глибокої кризи 90-х років минулого століття.

Основним ареалом видобутку бурштину є Волинська, Рівненська та Житомирська області, які є одними з найбільш депресивних регіонів, оскільки протягом двадцяти років місцева влада так і не спромоглася знайти чільне місце для даних областей в новому міжрегіональному розподілі праці, який детермінувався вже становленням ринкової економіки. Не відбулося структурної перебудови господарського комплексу цих областей, особливо у поліській зоні, тому й не дивно, що в даних регіонах окремі індикатори соціально-економічного розвитку є нижчими середнього рівня в цілому по Україні.

Волинська, Житомирська та Рівненська області є регіонами, які характеризуються одним із найнижчих рівнів оплати праці в Україні (рис. 4). Це пов'язано в основному з повноцінним розвитком в даних адміністративних одиницях лише двох секторів економіки: сільського господарства (мова йде про розбалансований розвиток даного сегменту господарського комплексу) та роздрібної торгівлі, заснованої в основному на імпорті та контрабанді. До 2014 року ще одним джерелом доходів даних територій була в основному трудова міграція в Російську Федерацію та Республіку Польща.

Вагомим резервом нарощення доходів місцевого населення стали б комплексне використання деревини та інших дарів лісу, розвиток зеленого туризму, розширення поголів'я великої рогатої худоби, але домінування однієї з корпоративних структур на ринку капіталу (мова йде, в першу чергу, про Волинську область) законсервувало хронічну кризу поліської економіки. Природно-ресурсний потенціал не став локомотивом соціально-економічного піднесення.

Більше того, розвиток геополітичної та економічної ситуації призвів до втрати доходів від торгівлі та робіт за кордоном (через обмеження міграційної політики зі сторони Республіки Польща та девальвації російської валюти). Крім того, протягом періоду 2010—2014 років темп приросту середньої заробітної плати у даних регіонах був нижчим, ніж в середньому по Україні, що призвело до постійного відставання номінальних доходів в названих областях від середньоукраїнських.

Сільське господарство у Волинській, Житомирській та Рівненській областях залишається чи не єдиним легальним джерелом доходів, оскільки ці регіони мають аграрну спеціалізацію. Зокрема, від 24 до 30% валового регіонального продукту приходиться лише на аграрний сектор (рис. 5), не включаючи харчову промисловість та переробку сільськогосподарської сировини.

Ще однією негативною тенденцією є відставання середньої заробітної плати у Волинській, Житомирській та Рівненській областях у сільському господарстві від значення середньої заробітної плати в цілому по сільському господарстві (рис. 6). Так працівники аграрної сфери отримували менше, ніж у середньому по Україні у 2014 році на 416 грн. у Волинській, на 160 — у Житомирській та на 548 — у Рівненській областях.

Деструктивний вплив на соціально-економічний розвиток сільських територій здійснюють скорочення чисельності найманих працівників сільськогосподарських підприємств та деяке зменшення кількості даної категорії суб'єктів аграрного підприємництва (рис. 7, 8). Зокрема, якщо у 2000 році чисельність найманих працівників сільськогосподарських підприємств Волинської області становила 13,6 тис. осіб, то у 2014 році — 8,8 тис. осіб; Житомирської відповідно — 19,1 та 12,5 тис. осіб; Рівненської — 11,9 та 8,1 тис. осіб. Це пов'язано з тим, що сільськогосподарські підприємства поступово поглинаються вертикально інтегрованими агропромисловими підприємницькими об'єднаннями, де спостерігається високий рівень автоматизації та механізації сільськогосподарського виробництва, що природно зменшує потребу у робочій силі.

Поступове скорочення кількості діючих сільськогосподарських підприємств пов'язується з несприятливими умовами ведення сільськогосподарського виробництва у зв'язку з незадовільним рівнем використання меліорованих територій через демонтаж та спрацювання внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд, що не давало можливості забезпечити прийнятний рівень конкурентоспроможності готової продукції і забезпечувати відповідно розширене відтворення ресурсно-виробничого потенціалу.

Має місце дискримінаційна політика по відношенню до одноосібників, які забезпечують виробництво більшості обсягів виробництва продукції тваринництва та картоплі. Витіснення господарств населення з ринку сільськогосподарської продукції призводить до зниження реальної складової обсягів виробництва сільськогосподарської продукції (в цінах 2000 року). Так, у 2014 році розмір валової продукції сільського господарства порівняно з 2013 в порівняних цінах зменшився на 21% у Волинській області, 20% — Житомирській та Рівненській областях (рис. 9).

Негативні тенденції в економіці Рівненської, Житомирської та Волинської областей змушують місцеве населення шукати інші шляхи отримання доходів, щоб прогодувати свої сім'ї. Одним з таких видів діяльності є видобуток бурштину, але в цій сфері діяльності місцевий житель виступає лише дешевою робочою силою в схемах спритних ділків, в тому числі представників місцевого владного та бізнесового "істеблішменту".

Легалізація видобутку бурштину дасть змогу місцевим жителям отримувати адекватну плату за свою роботу, сформувати суб'єктам малого і середнього підприємництва техніко-технологічну базу для поглибленої переробки бурштину і створення нових робочих місць, збільшити надходження до місцевих бюджетів рентної плати за користування надрами, оскільки бурштин — це цінна органо-мінеральна сировина, а також орендної плати за користування землями лісогосподарського призначення, оскільки ареал розміщення бурштину — це землі, які передані у постійне користування державним лісогосподарським підприємствам.

На жаль, існуюче законодавство та сформована вертикаль управління природними ресурсами і охороною довкілля не відпрацювали дієвого механізму налагодження видобутку бурштину без нанесення шкоди навколишньому природному середовищу. Та це й не дивно, оскільки зберігається сформована в 90-ті роки модель регулювання природокористування, яка не дає можливості повною мірою використати усі можливі економічні механізми для ощадливого та збалансованого природокористування, а також для стимулювання повторного використання природної сировини. Ця модель також не відповідає тим вимогам, які пред'являються природоохоронними директивами, що є складовими Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

"Бурштинова лихоманка" чи "поліський армагеддон" — це маркер системи управління природокористуванням, яка є віддзеркаленням спотвореної економічної політики, що реалізується в Україні з кінця 1999 року, і яка заклала підвалини для компрадорсько-олігархічної моделі економіки. Зараз наступає момент, коли стане очевидним, чи будуть новообрані в 2015 році депутати обласних та районних рад формувати прозорий механізм видобутку і переробки бурштину, чи продовжуватимуть у завуа-

льованій формі покривати існуючі схеми незаконного видобутку цінного органічного мінералу.

Законодавче врегулювання видобутку бурштину є дуже складним, оскільки потребує внесення суттєвих змін в окремі ресурсні кодекси (Кодекс України про надра, Земельний та Лісовий кодекси), а також вимагає відповідних рішень органів місцевого самоврядування. Бурштин — це корисна копалина і її видобуток є спеціальним природокористуванням, яке згідно з вітчизняним законодавством є платним. Тобто за видобуток бурштину має стягуватися рентна плата за користування надрами для видобутку корисних копалин і розподілятися між бюджетами різного таксономічного рівня. Більше того, ареал залягання бурштину — це землі лісогосподарського призначення, які, як правило, перебувають у державній власності.

Тобто потребує врегулювання питання про передачу у тимчасове користування земель лісогосподарського призначення для користування надрами для видобутку корисних копалин — бурштину. Ефективною формою легалізації видобутку бурштину, при якій максимальною мірою будуть враховані інтереси сільських територіальних громад та вимоги природоохоронного законодавства, може бути державно-приватне партнерство. Це така форма підприємницької діяльності, при якій одним з партнерів виступає держава чи територіальна громада, а іншим партнером — суб'єкт підприємницької діяльності. При цьому права власності на природні та природно-господарські активи не передаються приватному партнеру.

На сьогодні видобуток бурштину не є сферою поширення угод державно-приватного партнерства. Тобто перший крок — внесення змін до Закону України "Про державно-приватне партнерство". Видобуток бурштину має стати об'єктом укладання угод державно-приватного партнерства. Другий крок — відпрацювання механізму передачі земель лісогосподарського призначення у тимчасове користування суб'єктам підприємницької діяльності для видобутку бурштину.

Мова йде про те, на яких умовах державні лісогосподарські підприємства зможуть надавати у тимчасове користування землі лісогосподарського призначення для видобутку бурштину з відповідним набором обмежень та обтяжень, а також на умовах строковості та платності. Третій крок — чітка ідентифікація форм державно-приватного партнерства, які можуть створюватися для видобутку бурштину.

Перспективною формою є створення статутних та нестатутних об'єднань (різновид державно-приватного партнерства), учасниками яких мають стати: державні лісогосподарські підприємства, які є постійними лісокористувачами та надають у тимчасове користування землі лісогосподарського призначення; підприємницька структура — оператор видобутку бурштину; орган місцевого самоврядування, покликаний забезпечувати дотримання інтересів місцевого населення; контролюючі органи; фінансово-кредитна установа.

Видобуток бурштину сьогодні став одним з найбільш резонансних видів природокористування, який так і не отримав належного інституціонального супроводження, що й призвело до несанкціонованих дій окремих груп осіб як місцевих жителів, так і приїжджих шукачів швидкого заробітку. Об'єктивною причиною бурштинової лихоманки стало доведення до зубожіння жителів поліських сіл, які, не маючи змоги отримувати необхідну величину доходів для забезпечення нормальних умов життєдіяльності, активно видобувають бурштин.

Бурштин для найбільш депресивних сільських територій, якими є поліські села, може стати базою соціально-економічного відродження за умови, коли буде налагоджена його поглиблена переробка, що призведе до збільшення питомої ваги продукції з високою часткою доданої вартості та сприятиме створенню значної кількості нових робочих місць. Поглиблена переробка бурштину можлива, коли буде спрямовано в правове русло його видобуток.

Обласні ради Волинської, Житомирської та Рівненської областей мають вже зараз формувати необхідне для легалізації видобутку бурштину інституціональне підгрунтя, в тому числі і шляхом створення комунальних підприємств, які стануть ядром укладання угод державно-приватного партнерства і сприятимуть збільшенню надходжень до бюджетів рентної плати за користування надрами та створенню нових робочих місць внаслідок організації поглибленої переробки цієї цінної органо-мінеральної сировини.

ВИСНОВКИ

Прийшов час кардинально переглянути політику держави щодо використання природного багатства країни, яке в умовах тривалої системної і структурної кризи національної економіки може виступити базисом нарощування надходжень до бюджетів різного рівня та зміцнити господарську самодостатність країни. Тим більше, задекларовані Президентом і Урядом пріоритети децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування повинні принципово змінити відносини та права власності щодо природних ресурсів, які знаходяться поблизу сільських населених пунктів.

Необхідність внесення суттєвих змін в інституціональну архітектоніку природокористування також зумовлена спектром соціально-економічних детермінант (рівень доходів населення, яке проживає в місцях концентрації природних ресурсів, рівень його зайнятості, виробничо-господарська діяльність суб'єктів природно-ресурсного підприємництва, в першу чергу гірничо-видобувних, сільськогосподарських та лісогосподарських підприємств, суб'єктів рекреаційного підприємництва), які вирішальною мірою впливають на несанкціоноване та виснажливе господарське освоєння природно-ресурсного потенціалу. Низький рівень оплати праці зайнятих в галузях природно-ресурсного сектора національного господарства та мізерні доходи сільського населення (сільські території є основним ареалом розміщення природних ресурсів) не сприяють формуванню світоглядних орієнтирів господарювання в напрямі нарощення природно-ресурсної бази соціально-економічного піднесення та розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу сільського розвитку.

Бурштинова лихоманка, яка має місце в окремих областях Поліського економічного району, якраз і є квінтесенцією зубожіння сільського населення, оскільки базова ланка господарського комплексу — сільське господарство — так і не вийшла із стагнаційної фази, що не дає можливості забезпечувати необхідний рівень зайнятості місцевого населення та отримання ним такого рівня доходів, який дозволить підтримувати життєвий рівень сільських сімей на прийнятному рівні. Каталізатором процесів нелегального видобутку бурштину також є існуюча модель регулювання природокористування та природоохоронної діяльності, що сформувалася в 90-х роках минулого століття та є невід'ємною складовою компрадорсько-олігархічної моделі національної економіки. Вона не включає навіть критично необхідного набору регуляторів, які сприяли б превентивному застосуванню заходів щодо обмеження нелегального видобутку бурштину і поступовому переведенню цього процесу в правове поле.

Для легалізації видобутку бурштину необхідно застосовувати угоди державно-приватного партнерства, щоб державний (комунальний) партнер (державне підприємство чи територіальна громада) своєю участю в господарському освоєнні природно-ресурсного потенціалу блокували прецеденти незаконного використання природних ресурсів і сприяли посиленню ролі природного багатства в соціально-економічному підйомі сільських територій та підвищенні добробуту місцевого населення.

На сьогодні перелік сфер застосування угод державно-приватного партнерства у сфері господарського ви-

користання природних та природно-господарських об'єктів є надзвичайно звуженим, що не дає можливості залучити приватні інвестиції у сферу природокористування. Необхідно внести зміни до Закону України "Про державно-приватне партнерство", щоб видобуток бурштину був віднесений до сфери встановлення партнерських відносин між державою (територіальною громадою) та суб'єктами підприємницької діяльності. Доцільно також узаконити чітку специфікацію форм організації видобутку бурштину, які передбачають передачу земель лісового фонду у тимчасове користування.

Легалізація видобутку бурштину створить передумови для будівництва підприємств по його переробці для виробництва експортоорієнтованої продукції, що матиме вагомий вплив на темпи соціально-економічного піднесення сільських територій Полісся. Тому внесення видобутку бурштину до сфер застосування угод державно-приватного партнерства — вагомий чинник подолання інвестиційного дефіциту у поліських адміністративних районах та необхідна передумова невиснажливого та збалансованого природокористування.

Література:

1. Голян В.А. Плата за природні ресурси в умовах децентралізації: інвестиційний аспект / В. А. Голян // Інвестиції: практика та досвід. — 2016. — № 7. — С. 7—16.

2. Голян В. Чому українці стали ще біднішими // Економіст. — 26.03.2016 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ua-ekonomist.com/12257-vasil-golyan-chomu-ukrayinc-stali-sche-bdnshimi.html

3. Голян В. Як зупинити зниження реальної заробітної плати // Економіст. — 16.02.2016 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ua-ekonomist.com/11764-vasil-golyan-yak-zupiniti-znizhennya-realnoyi-zarobtnoyi-plati.html.

4. Голян В.А. Екологічні та природно-ресурсні чинники соціально-економічного піднесення: в пошуках нового формату раціонального природокористування / В.А. Голян // Агросвіт. — 2008. — № 9. — С. 9—13.

5. Голян В.А. Сфера природокористування в сучасних умовах: системні суперечності ринкових трансформацій та проблеми управління / В.А. Голян // Агросвіт. — 2008. — №6. — С. 27—33.

6. Голян В. Державно-приватне партнерство як базова інституціональна передумова капіталізації природних ресурсів в умовах децентралізації / В. Голян // Економіст. — 2015. — № 9. — С. 4—7.

7. Дорогунцов С. Екологічні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України / С. Дорогунцов, А. Федорищева // Економіка України. — 2002. — №10. — С. 65—70.

8. Дорогунцов С. Недолуге виправдання руйнівних аграрних реформ в Україні / С. Дорогунцов, В. Круценко, О. Гош // Голос України. — 2003. — № 198. — С. 10.

9. Дорогунцов С. Соціально-економічний стан України // Економічні та політичні аспекти глобалізації та регіоналізації. Збірник доповідей і виступів на науковій конференції. Спілка економістів України. Відп. ред. М. Герасимчук. — Київ, 2000. — С. 68—70.

References:

1. Holian, V. A. (2016), "Charge for natural resources in the face of decentralization: investment aspect", Investytsiyi: praktyka ta dosvid, vol. 7, pp. 7—16.

2. Holian, V. (2016), "Why Ukrainian have become poorer", Ukrainian Journal Ekonomist, [Online], available at: http://ua-ekonomist.com/12257-vasil-golyan-chomu-ukrayinc-stali-sche-bdnshimi.html (Accessed 26 March 2016).

3. Holian, V. (2016), "How to stop the decline of real salary", Ukrainian Journal Ekonomist, [Online], available at: http://ua-ekonomist.com/11764-vasil-golyan-yak-zupiniti-znizhennya-realnoyi-zarobtnoyi-plati.html (Accessed 16 Feb 2016).

4. Holian, V. A. (2008), "Environmental and natural and resource factors of socio-economic growth: finding a new format of rational nature usage", Agrosvit, vol. 9, pp. 9—13.

5. Holian, V. A. (2008), "The sphere nature usage in modern conditions: systemic contradictions market transformation and governance problems", Agrosvit, vol. 6, pp. 27—33.

6. Holian, V. (2015), "Public-private partnership as a basic institutional precondition for capitalization of natural resources in terms of decentralization", Ukrainian Journal Ekonomist, vol. 9, pp. 4—7.

7. Dorohuntsov, S. and Fedoryscheva, A. (2002), "Environmental aspects of the development and allocation of productive forces of Ukraine", Ekonomika Ukrainy, vol. 10, pp. 65—70.

8. Dorohuntsov, S. Krutsenko, V. and Hosh, O. (2003), "Ineffective justification destructive agrarian reforms in Ukraine", Holos Ukrainy, vol. 198, pp. 10.

9. Dorohuntsov, S. (2000), "Social and economic situation of Ukraine", Zbirnyk dopovidej i vystupiv na naukovij konferentsii [The collection of reports and presentations at scientific conferences], Ekonomichni ta politychni aspekty hlobalizatsii ta rehionalizatsii [Economic and political aspects of globalization and regionalization], Spilka ekonomistiv Ukrainy, Kyiv, Ukraine, pp. 68—70.

Стаття надійшла до редакції 26.05.2016 р.

АГРОСВІТ

www. agrosvit. info

Передплатний індекс: 23847

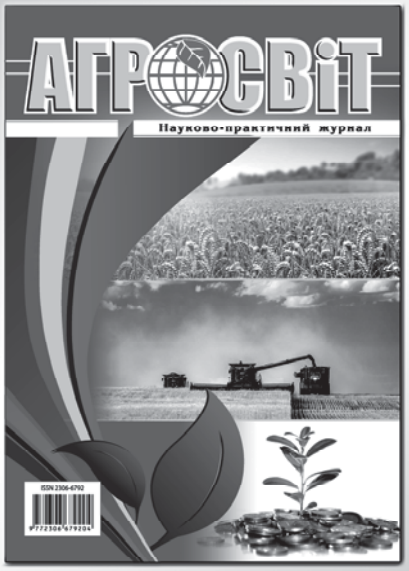

Виходить 24 рази на рік

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з ЕКОНОМІКИ